

'Katholiek Europa had al vóór 1492 grondige ervaring met koloniale ondernemingen'

Wim Blockmans

Naar aanleiding van Robert Bartlett, *The making of Europe. Conquest, colonization and cultural Change 950-1350* (Allan Lane, The Penguin Press Londen 1993) 432 blz.

Historici werken in opdracht van hun tijd. Robert Bartlett maakt dit volkomen duidelijk door zijn fijnzinnige analyse van het proces van 'Europeanisering van Europa', waarvan hij de beslissende fase situeert in de Hoge Middeleeuwen. 'Tegen 1300 bestond Europa als een identificeerbare culturele eenheid' (291). Tijdens de vier eeuwen die hij onderzoekt, stelt hij een krachtige expansiebeweging vast vanuit Noordwest-Europa naar de periferie van het continent. Het katholieke Christendom verdubbelde zijn gebied ten koste van twee heel verschillende soorten periferieën: rond de Middellandse Zee richtte het objectief zich tegen hoger ontwikkelde samenlevingen: de dicht bevolkte islamitische delen van het Iberisch schiereiland en het Heilige Land en stukken van het Grieks-orthodoxe Byzantijnse rijk; in de noordelijke periferie, die zich uitstrekte over de veel schaarser bewoonde gebieden Ierland, Scandinavië, de Baltische streken, en in Centraal-Europa, waren de tegenstanders heidenen op een lager ontwikkelingspeil.

De resultaten kwamen overall neer op de inplanting en verdichting van bisdommen en kloosters, de geleidelijke en soms moeizame kerstening, volksplanting en culturele modernisering. Het taalgebruik weerspiegelt de veranderde verhoudingen: het Latijn, de Romaanse talen, het Engels en het vooral het Duits wonnen terrein op het Keltisch, het Arabisch, de Baltische en Slavische talen. Het is een centrale stelling van Bartlett dat het de veroveraars niet te doen was om het creëren van afhankelijkheid maar om het stichten, in de vorm van een soort celdeling, van 'autonome replica's' (309) van hun oorspronkelijke samenleving.

In die delen van de Europese periferie waar dat proces tegen 1300 was gestabiliseerd in een patstelling tussen nieuwkomers en gevestigden, zijn de etnische spanningen tot in onze eeuw hevig gebleven: Ierland, de Baltische landen, Bohemen, Silezië, de Balkan, Libanon. Gebieden daarentegen waar de veroveraars geleidelijk de oorspronkelijke bevolking geassimileerd en/of verdreven hebben, zoals Brandenburg, Mecklenburg, Spanje en Portugal, gingen een veel stabielere, zelfs expansieve toekomst tegemoet. Dit geldt in mindere mate ook voor een derde mogelijk resultaat van het Westerse opdringen, namelijk de vorming van krachtige autochtone staten die succesvol weerstand boden tegen de agressors door een aantal technische middelen waarop hun overwicht berustte, over te nemen. Dit was het geval in Schotland en Litouwen - 'midden veertiende eeuw de grootste staat van Europa, geregeerd door heidenen, met oude goden maar moderne kanonnen' (312) - en vooral in de moslimstaten die uitmondten in het Ottomaanse rijk.

Hoewel Bartlett voorzichtig blijft met dergelijke schematiseringen en generaliseringen, is zijn studie naar de vorming van culturele identiteiten in Europa en van Europa als een geheel uitermate actueel. Het proces zelf van overheersing, acculturatie en assimilatie analyseert hij nauwgezet, met oog voor de nuance en het concrete detail dat het 'feine Unterschied' uitmaakt. Uitvoerige broncitaten verlevendigen op dit punt het betoog. Een zestiende-eeuws Iers gedicht beschimpte diegenen die de Engelse gewoonte imiteerden om hun krulhaar kort te knippen, nadat de Engelse overheden al eeuwenlang met wetgeving op alle vlakken Ieren hadden gediscrimineerd en Engelsen hadden verboden 'Ierse klederen te dragen, hun hoofd half kaal te scheren en hun haar tot op de rug te laten groeien' (198). In de vijftiende eeuw liet de stad Waterford ambachtsleerlingen slechts toe indien zij 'Engels waren van uiterlijk, kleding en taal'. De actualiteit van wetgeving inzake etnisch bepaalde kledingvoorschriften zal niemand ontgaan. Bartlett merkt op: 'Culturele wetgeving voert altijd een strijd bergopwaarts, ook in moderne staten. In Middeleeuwse omstandigheden kunnen dergelijke voorschriften nooit afdwingbaar geweest zijn' (203). Het spanningsveld is daarmee wel scherp getekend.

Bartlett onderzoekt zorgvuldig de symptomen van de Westerse expansie. Na de vermenigvuldiging van bisschopszetels komt de landhonger van de aristocratie aan bod. Heren waren steeds op zoek naar meer aanzien, dat zij konden verwerven door eervolle krijgsdaden en veroveringen. Daarvoor hadden zij dan weer veel volgelingen nodig die zij moesten belonen met land. Het wederzijdse belang van zwakken om zich te scharen achter een succesvol krijgsheer in de hoop op buit en beloningen, en van de machtigen om hun *Gefolgschaft* in de competitie met anderen steeds maar uit te breiden en aan het werk te houden, leidde tot de structurele gewelddadigheid van de samenlevingen in de Vroege en Hoge Middeleeuwen. Terecht vraagt de auteur zich daarbij af waarom die dan wel leidde tot veroveringen vanuit het Frankische kerngebied en niet vanuit bijvoorbeeld Zuid-Italië. Heel voorzichtig luidt hierop het antwoord dat wellicht de verwantschapsstructuur van de Westeuropese adel zich in de tiende tot twaalfde eeuw versmalde naarmate de inplanting van de feodale maatschappelijke orde verder werd doorgedreven. Hechtere controle over produktief land deed de druk vanwege de sociaal opkomende ridderstand sterker voelen en dreef minder bedeeden naar verdere horizons (49-51).

Deze sociale aandrijving kon echter alleen succes boeken omdat zij steunde op een reeks van militair-technische voorsprongen die de Frankische en Normandische krijgers hadden op hun tegenstanders: de zwaar gepantserde ruitserij, de hoge stenen verdedigingstoren met een relatief klein oppervlak, belegeringstuigen en, in toenemende mate vanaf de twaalfde eeuw, de moorddadige kruisboog. Die krijgstechnieken gaven hen een beslissend voordeel tegenover de lichte ruitserij van Slaven, Magyaren en Ieren, en de Keltische en Scandinavische strijders te voet. Tegenover de Moslims hadden de 'Franken' een veel geringer overwicht, eigenlijk alleen met hun zware wapenrusting te paard en de kruisboog (70-73).

Bartlett beklemtoont echter dat er, ondanks het opmerkelijke succes van de hervormingspauzen vanaf Gregorius VII (1073-85) om de roerige Westerse aristocratie op te wekken tot de 'heilige oorlog' van de kruistochten tegen moslims in Spanje en het Heilige Land en tegen heidenen elders in Europa, toch geen sprake was van een centraal geleide expansiebeweging. De belangengemeenschap tussen geestelijken, aristocraten (aan wie veroverd land in het vooruitzicht werd gesteld naast verlichting van penitenties), handelaren en boeren-kolonisten convergeerde in een zichzelf versterkende beweging. De spirituele en sociale motieven vonden voor alle betrokkenen ondersteuning in materieel gewin: nieuwe vestigingen, gelovigen en tienden voor de Kerk, land voor ridders en boeren, markten voor handelaren (260-268, 307-308). De Kerk leverde het doel en de rechtvaardiging voor een grootscheepse verovering.

De omgang met de overwonnenen verschilde volgens de krachtsverhoudingen: met de cultureel superieure, economisch en demografisch sterke moslims werd in Iberië langdurig een vreedzame coëxistentie gehandhaafd. Naarmate de christenen hun posities konden versterken, beknotten zij echter de rechten van de moslims, tot de vervolgingen vanaf 1492 en de totale uitdrijving van 1609. Tegenover de heidenen in Centraal en Noord-Europa namen de Westerlingen in religieus opzicht waar zij maar konden een compromisloze houding aan: bekeren of afmaken. Kwamen christenen evenwel op uitnodiging van heidense heersers die aldus hun gebied en de eigen positie hoopten te versterken, dan bedongen zij voor zichzelf volledige juridische en culturele autonomie, maar konden zij uiteraard de meerderheid niet dwingen. Tot dergelijke gemengde situaties kwam het langdurig in Vlaamse en vooral Duitse volksplantingen in Slavisch gebied. Soms assimileerden migranten zich aan de overheersende gevestigde cultuur - waarvan voorbeelden gegeven worden in Pommeren, Silezië en Ierland - soms handhaafden zij zich in eilandjes, doorgaans steden.

Niet alleen drang naar status, geloofsijver, landhonger, bevolkingstoename in dezelfde orde van grootte als in de vroeg-moderne tijd (110) en militair-technische voorsprong verklaren het Westerse succes. Het blijvende effect van de meeste veroveringen - van die in het Heilig Land ging de laatste in 1291 verloren - verklaart Bartlett door een aantal culturele vernieuwingen die West-Europa in de periode van de tiende tot de veertiende eeuw zelf doormaakte. De krachtiger leiding van het pausdom zette in de tweede helft van de elfde eeuw de kerkhervorming in die leidde tot een grotere eenheid in de liturgie, de heiligenverering en de daarvan afgeleide naamgeving van personen. De gecentraliseerde bureaucratie van Rome stond model voor andere organisaties: de kanselarijen van de vorsten, de nieuwe kloosterorden en de ridderorden. Deze laatste, een geheel originele combinatie van de discipline en spiritualiteit van de monnik met de vechtlust van de ridder, bleken een bijzonder effectief strijdmiddel in de Europese veroveringen. Organisatorische efficiëntie en fanatieke doelgerichtheid maakten deze orden tot uitdagingen voor de dynastieke staten. Treffend beklemtoont de auteur het verschil tussen de opeenvolgende kloosterbewegingen, waarbij met name de Cisterciënzers in

de twaalfde eeuw en de Dominicanen en Franciscanen in de dertiende zich vanuit het kerngebied in enkele decennia tot in alle uithoeken van het continent konden inplanten. Strakkere centralistische en hiërarchische organisatie werd hierbij gekoppeld aan de relatieve zelfstandigheid van iedere afzonderlijke eenheid, die zich aldus optimaal kon aanpassen aan haar omgeving.

De stichting van duizenden nieuwe kloosters die over heel Europa een zelfde boodschap uitdroegen, bij de bedelorden ook in de vorm van onderwijs en prediking in de volkstaal, betekende een echt beschavingsoffensief. 'Zij verenigden de reproductiesnelheid van het konijn met de beslotenheid van een schaaldier' (258). De disciplinerende van de ietwat eigenaardige Ierse kloosters in 1228 hield de sluiting in van twee vestigingen, de afzetting van zes abten, de overplaatsing van monniken naar het vasteland en de onderschikking van Ierse kloosters aan Engelse moederhuizen. De Engelse abt-visitor vermaande de ongelukkigen 'dat als ze in de toekomst nog Ieren in de Orde willen opnemen, ze die eerst naar Parijs, Oxford of een andere vermaarde stad moeten sturen om daar de letteren, welsprekendheid en goede manieren te leren' (228-229).

Deze verwijzing naar universiteitssteden geeft aan dat ook daar een fundamentele vernieuwing optrad, overigens in nauwe samenhang met de opmars van Dominicanen en Franciscanen. De nieuwe elites van Kerk, staat en weldra ook steden, genoten vanaf de dertiende eeuw een vrij homogene Latijnse en katholieke vorming waardoor zij nieuwe, verschriftelijke bestuurlijke praktijken in heel Europa konden invoeren. De ontwikkeling van rationele bestuursmethoden voor grootschalige organisaties maakte de stabilisering van de nieuwe gezagsverhoudingen in veroverde gebieden mogelijk. Een fundamentele omslag voltrok zich in de tiende eeuw, toen West-Europa van een door plundertochten bedreigd gebied een expansiezone werd. Daarna ontstonden geheel nieuwe samenlevingsmodellen die de blauwdrukken voor de Europese ontwikkeling gingen vormen. 'Uit de verbinding van de kloosterregel met het ridderethos ontstonden de ridderorden; uit de immuniteit en de markt de geprivilegieerde stad; uit priesterschap en gilde de universiteit. Karakteristiek voor deze vormen was hun uniformiteit en reproduceerbaarheid' (310).

Het zal duidelijk zijn dat Bartlett heel wat fundamentele aspecten van de Europese geschiedenis op een vernieuwende wijze belicht. Met de traditionele vooringenomen voorstelling van het kerstenings- en expansieproces rekent hij terdege af. Hij vervalt echter bepaald niet in het tegendeel en toont steeds de complexiteit van de interactie tussen populaties met verschillende talen, religies, levenswijzen en culturen. Behalve tegenover de moslims, ging het globaal om een moderniseringsproces. Slaven, Ieren en Scandinaviërs leefden vóór de 'Europeanisering' vooral van plundering, namen slaven en bestaansmiddelen bij hun burenen, maar ontwikkelden zelf geen duurzame productie. 'De commerciële expansie van de Hoge Middeleeuwen nam de vorm aan van een gigantische dubbele tangbeweging, met scharnieren in Hamburg en Lübeck in het noorden en Genua en Venetië in het zuiden. (...) De handels-

steden van Duitsland en Italië expandeerden gelijktijdig en integreerden de economie en de cultuur van het Westen' (293).

Het beeld spreekt aan, maar tegelijk toont het een zwakte van Bartlett's boek. Vooreerst waren beide scharnierbewegingen niet gelijktijdig maar ging de Mediterrane wel drie eeuwen vooraf aan de Baltische, en ten tweede lag de kern van de noordelijke expansie primair aan de Noordzee. Bovendien is er een wezenlijke onderlinge dependentie van de drie maritieme netwerken waarin het zuidelijke de twee noordelijke domineerde en het westelijke het oostelijke. Dit ziet Bartlett niet, en hij ontkent zelfs nadrukkelijk iedere vorm van afhankelijkheid tussen kolonies en kerngebieden (306). Ondanks zijn terechte aandacht in hoofdstuk 7 voor koloniale steden en handelaars, ligt zijn belangstelling toch hoofdzakelijk bij de samenlevingen in de binnenlanden van Wales, Ierland, Schotland en Centraal-Europa. Dat is natuurlijk al heel wat en buitengewoon waardevol, maar aangezien Bartlett een omvattende verklaring beoogt van de Europese expansie in de Hoge Middeleeuwen, is zijn frappante gebrek aan aandacht voor Italië met zijn commercieel netwerk een serieus gemis.

Zijn stelling dat het middeleeuwse 'kolonialisme' geen afhankelijkheidsrelaties vestigde, houdt geen steek: overzeese handelsnederzettingen hingen in alle opzichten af van hun moederstad, en de commerciële banden werden gedekt door verwantschappen. Het begrip markthiërarchie ontbreekt bij Bartlett; het maakt duidelijk hoe netwerken van handelssteden in ongelijke verhoudingen gestructureerd zijn. Op dit vlak komt hij ook tot een tegenspraak: op pagina 184-185 erkent hij dat de Italiaanse handelsposten 'genuine colonies' waren en 'every cultural symptom of colonialism' vertoonden; hij zet uiteen dat Kreta, de grootste van Venetië's territoriale bezittingen, systematisch geëxploiteerd werd. In zijn besluit op pagina 309 is hij dat echter vergeten en luidt het dat behalve in het slechts gedeeltelijk veroverde Ierland de middeleeuwse expansie 'nooit leidde tot de permanente politieke onderschikking van een gebied aan een ander'. Zijn focus is te veel gericht op noordelijk Europa om de Mediterrane expansie, die toch vooral van Italië uitging, haar volle pond te geven. Maar ook mist hij een dimensie op het vlak van de economische geschiedenis, aangezien de staat van de Duitse Orde, die hij terecht zo opmerkelijk acht, zich ontpopte tot één van de grootste graanleveranciers aan West-Europa. Haar agrarische exploitatie steunde wel degelijk op leveringen aan, en afhankelijkheid van de Brugse markt. Toegegeven, deze ontwikkeling nam pas na 1350 haar volle omvang aan, maar de structuur werd wel gelegd vóór die datum en op andere punten kijkt de auteur gerust verder dan de einddatum vermeld in zijn titel.

Een opmerking van hoofdzakelijk terminologische aard moet mij nog van het hart met betrekking tot de kernhoofdstukken van het boek, 8 en 9, beide getiteld 'Race relations on the frontier of Latin Europe'. Bartlett toont aan dat, afgezien van de diversiteit aan interculturele samenlevingsvormen die uit het veroveringsproces voortkwamen, tijdens de Late Middeleeuwen minder tolerante verhoudingen groeiden (236-242). Rond 1300 voerde de aartsbisschop van Gniezno in westelijk Polen een verbeterde strijd tegen het

groeierende overwicht van Duitsers, die hij onverbloemd aanduidde als 'hondekoppen' (224). Bartlett realiseert zich daarbij niet dat ook onder volksgenoten in het Westen uitsluiting in allerlei vormen en organisaties optrad in de periode van contractie tijdens de veertiende en vijftiende eeuw. Weliswaar verscherpten etnische verschillen deze tegenstellingen, maar rivaliserende ambachtsgilden, dorpen en steden stonden elkaar ook duchtig naar het leven binnen dezelfde cultuurkring. De verklaring van dit verschijnsel behoeft dus meer context en nuancering, temeer daar Bartlett gewaagt van 'de groei van een nieuw biologisch racisme' dat hij in verband brengt met de zwart-blank tegenstellingen in de VS en de nazistische theorieën (197, 237-242). De term 'race' zonder kwalificatie gebruikt hij overigens als synoniem van volk, als vertaling van het Latijnse *gens* (252, 261). Dat die term als zodanig bij ons andere associaties oproept, die wij in wetenschappelijk taalgebruik te vermijden achten, zal wel niet gelden voor een Engelsman. Culturele karakteristieken blijven een gevoelige materie.

Kortom, een uitermate erudiet en stimulerend boek, prettig te lezen, en vol van actuele relevantie.